

«ЧУТТЄВИЙ СВІТ В МАЛЮНКАХ» ЯНА АМОСА КОМЕНСЬКОГО

(До 420-річчя від дня народження)

*М. Р. Арцишевська, кандидат педагогічних наук,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки*

Постановка проблеми. Створення підручників для початкового навчання було і залишається однією з важливих проблем педагогічної теорії і практики. Незмінним зразком її блискучого розв'язання більше чотирьох століть для багатьох поколінь освітян слугує один із «золотих» підручників Я. А. Коменського – «Чуттєвий світ в малюнках», звернення до якого залишається актуальним й у наш час.

Аналіз останніх досліджень. У пострадянський період в україномовній педагогічній літературі підручник Я. А. Коменського досліджувався лише в кількох статтях автора.

Мета статті полягає в тому, щоб схарактеризувати історію створення і методичні особливості «Чуттєвого світу в малюнках» Я. А. Коменського.

Основна частина. У 1658 році відбулася подія, яка стала знаковою не тільки в історії творення навчальної книги, але й педагогіки взагалі: у Нюрнберзі було видано *перший у світі ілюстрований підручник для дітей* «Чуттєвий світ в малюнках» («Orbis pictus»), в якому його автор – видатний чеський педагог-мислитель і гуманіст Ян Амос Коменський (1592–1670) зумів утілити свої найважливіші філософські й педагогічні ідеї та багаторічний досвід викладання й створення підручників. На той час «золоті» підручники засновника гуманістичної педагогіки Нового часу були перекладені багатьма мовами (і не тільки європейськими) і принесли світову славу її авторові ще за його життя, продовжуючи слугувати взірцем навчальної книги протягом століть після його смерті. Одне з головних місць серед них належить першому в світі ілюстрованому підручнику. Я. А.

Коменський почав працювати над створенням цієї книги у період його реформаторської освітньої діяльності й вчителювання у Шарош-Патаці (письмові свідчення про це відносяться до 1652 р.), де він перебував у цей час на запрошення угорського князя Сигізмунда Ракоци [8, 131–133]. А сама ідея створення такого підручника виникла ще під час написання ним «Великої дидактики», де було намічено план створення «книжки з малюнками, яку треба давати самим дітям [1, 442–447]».

Спочатку Я. А. Коменський задумував створити «Чуттєвий світ» як допоміжну книгу для дошкільників. Проте, пізніше зрозумів, що вона може слугувати чудовим посібником для паралельного вивчення мов (латини і рідної) і на початкових щаблях шкільного навчання – у материнській школі, полегшуючи дітям перехід до засвоєння змісту, створених ним раніше підручників – «Розчинених дверей мов» і «Переддвер'я».

Побудова підручника дуже проста. Він складається з «Передмови», вступної статті, символічної абетки й 150 малюнків, автором яких був сам Я. А. Коменський, і написів до них.

Необхідною умовою успішності навчання чеський педагог вважав доповнення кожного підручника методичним посібником для вчителів. І в цьому випадку він планував написати «посібник для батьків і нянь». У «Чуттєвому світі в малюнках» функції такого посібника виконує передмова до вчителів, де автор виклав свої вихідні теоретичні ідеї й методичні поради.

Вступна стаття до підручника спрямована на формування у дітей цільової установки. У ній стисло й доступно пояснюється, чому і як вони навчатимуться за цим підручником.

Символічна абетка включає малюнки різних тварин, людей і природних сил, звуки або дії яких починаються з тієї чи іншої літери алфавіту, завдяки чому полегшується запам'ятовування цих літер, яке доповнюється їх написанням. Як відзначав А. А. Красновський, «в історії навчання початковій грамоті ця абетка Коменського відіграла виключну роль. Вона є родоначальницею всього наступного розвитку наукового (звукового – М. А.)

методу навчання грамоті»... Коменський ставить завдання безпосередньо після ознайомлення з окремими буквами алфавіту переходити до читання назв малюнків, минаючи «тривалі вправи в складах, цієї важкої муки дитячих умів, а далі й до читання тексту книги, доданого до малюнків [7, 9]».

Нарешті, основна частина підручника складається із 150 дуже чітких, реалістичних малюнків і коротеньких статей до них, які даються під якоюсь спільною назвою («Бог», «Світ», «Людина» тощо). Окремі частини малюнків (від 9 до 12) пронумеровані. Відповідний їм номер ставиться і перед їх назвою у тексті. Завдяки цьому самі намальовані предмети та їх частини сприймаються водночас з їх назвами або словами, які їх позначають.

Дослідники творчості Я. А. Коменського звернули також увагу ще на одну особливість його малюнків: «Не можна не відзначити, – писав один з них, – однієї дуже цінної у педагогічному відношенні особливості малюнків, виконаних, як відомо, рукою самого Коменського. Починаючи з ілюстрацій до живої азбуки, через всю книгу проходить малюнок, який зображає речі, предмети, явища, дії людей не в статичному стані, а в їх взаємовідносинах і, наскільки це можливо передати на малюнку, в динаміці. Деякі з малюнків дивовижні за передачею ними напруження, руху. Це напруження і динаміка, що передаються малюнком, якраз і репрезентують ту його властивість, яка збуджує, особливо у юного глядача, найбільший інтерес і творчу фантазію, щоб не просто сприйняти малюнок, а й доповнити його [7, 16]».

Звертаючись до вчителів у передмові до свого підручника, його автор писав: «Книга, як бачите, невеликого обсягу. Проте вона містить у собі короткий огляд усього світу і всієї мови і наповнена *малюнками, назвами і описами предметів*.

1. *Малюнки* є зображення всіх видимих речей (до яких приєднуються і невидимі у тому вигляді, наскільки це можливо) усього світу. Вони подані у тому ж порядку, в якому викладені в Janua («Розчинених дверях мов»), і з такою повнотою, що нічого істотно необхідного, головного не обійдено.

2. *Найменування* (назви) є надписи і заголовки, виставлені над кожним малюнком. Вони весь предмет позначають загальним терміном.

3. *Описи* є пояснення частин малюнка, виражені спеціальними для кожного предмета назвами. При кожному предметі на малюнку і при кожній назві поставлена цифра, яка вказує, яка назва якому предмету належить [5, 26]».

Формулюючи у передмові свої вихідні педагогічні ідеї, Я. А. Коменський відзначав, що освіта є протиотрутою для невігластва, але для цього вона повинна бути істинною, повною, ясною й стійкою. «Вона буде і с т и н н о ю, якщо викладаються й вивчаються предмети, тільки корисні для життя, щоб потім не довелось чути таких скарг: *ми не знаємо необхідного, бо необхідного не вивчали*. Вона буде п о в н о ю, якщо розум обробляється для мудрості, мова для красномовства, руки для вправного виконання необхідних у житті дій. Ці три речі – *розум, дія і мова* – і є *сіль* життя. Освіта буде з р о з у м і л о ю, а тому і *стійкою й ґрунтовною*, якщо все те, що викладається й вивчається, буде не темним чи плутаним, але світлим, роздільним, розчленованим, наче пальці руки. Головною передумовою для цього є вимога, *щоб чуттєві предмети були правильно подані нашим почуттям*, щоб вони могли бути правильно сприйняті. Я стверджую і повторюю, щоб почули всі, що ця вимога є основою всього іншого.

Бо ж насправді ми не можемо ні діяти, ні говорити розумно, якщо попередньо не зрозуміємо правильно ні того, що треба робити, ні того, що треба говорити. У нашому ж розумі немає нічого такого, чого б раніше не було в почуттях. Таким чином, старанно тренуючи почуття в царині правильного сприйняття відмінностей, існуючих між предметами, ми покладемо основу і для всієї мудрості, і для всього мудрого красномовства, і для всіх розумних життєвих дій [5, 25]».

Вимога того, щоб всі діти розуміли, що вони пізнають, що говорять і що роблять, щоб слова пізнавалися разом з предметами, які вони позначають, і щоб робилося це ними із задоволенням, була спрямована проти пануючого

у тодішніх школах схоластичного методу навчання, за якого переважало важке й огидне для учнів малопродуктивне зазубрювання незрозумілих їм знань і слів.

В основу підручника Я. А. Коменського, як відзначав Е. Д. Днепров, «покладені три глобальні філософсько-педагогічні ідеї, які цілком зберігають своє значення до нашого часу: пізнання, засноване на чуттєвому досвіді в його органічній єдності з практикою й абстрактним мисленням; пізнання в процесі діяльності; пізнання, спрямоване на отримання всебічної, енциклопедичної (пансофічної, за термінологією Коменського) освіти, поставленої на службу реальним потребам людини й суспільства [6, 499]».

Ідея *енциклопедизму*, або всеосяжності пропонованих дітям знань, які б давали їм взаємопов'язані чіткі уявлення про світ, людину та найголовніші види її діяльності, засновувалася на вченні чеського педагога про *пансофію*, над розробкою якого він працював кілька десятиліть, вважаючи цю справу однією з найголовніших у своєму житті. Головні положення цього вчення були викладені ним у працях «Передвісник всезагальної мудрості» і «Всезагальна рада з виправлення справ людських».

Пансофія (всезагальна – тобто всеохоплююча й загальнодоступна – мудрість), на думку мислителя, має: 1) відтворювати в людській свідомості світ у його цілісності, знайомлячи людину з найголовнішими предметами та існуючими між ними взаємозв'язками [1, 312–316; 5, 335]; 2) спиратися на досягнення «всіх наук і мистецтв» [4, 480]; 3) «давати людині розуміння її шляху <...> і всього, що вона робить», щоб «підготувати розум до всього, що трапляється в житті [4, 480–481]»; 4) бути універсальною, що б давало змогу кожній людині «розумно судити про все» [4, 482].

Конкретизуючи ці положення стосовно освіти, Я. А. Коменський відзначав: «*як у природі все зчіплюється одне з другим, так і в навчанні треба пов'язувати одне з другим саме так, а не інакше*», і оскільки природа «*все об'єднує постійними зв'язками*», то «*і в навчанні все має бути*

взаємозв'язаним», а тому «все, що знаходиться у взаємному зв'язку, повинно викладатися у такому ж зв'язку [1, 336, 359, 368]».

Одним з найважливіших завдань пансофічної освіти Я. А. Коменський вважав необхідність виховувати в її процесі «всю людину», тобто розвивати в єдності її почуття, розум і віру, впливати на різні вияви її життєдіяльності, включаючи практичну діяльність і спілкування з іншими людьми.

Хоча пансофія будується на основі досягнень різних наук і мистецтв, однак це не означає, «що у школах потрібно вимагати «від усіх знання всіх наук і мистецтв», що неможливо. Йдеться лише про те, щоб усіх учнів «навчити розпізнавати засади, властивості й цілі найважливішого з усього, що існує і відбувається... [1, 295]».

Оскільки вік людини короткий, то її треба, насамперед, навчати найголовнішому, що потрібне буде їй у житті.

Нарешті, вимога універсальності освіти була спрямована проти пануючої на той час однобокої освіти, «коли люди обирають собі ту чи іншу галузь мистецтва чи науки, а з іншими не ознайомлюються зовсім». виправдовуючи такий стан освіти, деякі педагоги вказували на те, що розум однієї людини не спроможний охопити «все», на що Я. А. Коменський відповідав: «Я не кажу цим безглуздя, що одна людина може бути видатною в усьому; однак я переконаний, що вона може знати все в міру необхідності [4, 482]».

Продовжуючи цю думку, він відзначав, що «освіта не може бути дана на основі якоїсь окремої науки, тому вивченню окремих предметів повинно передувати ознайомлення із *«загальним начерком всіх знань»*, який би давав змогу побачити місце кожної окремої науки в загальній системі наук» і з самого початку учням слід давати *«основи загальної освіти»*, а вивчення будь-яких предметів повинне починатися з найпростіших елементів, *«щоб в учнів склалося загальне розуміння цілого їх [1, 335]»*. Висуваючи як одну з головних вимогу доступності пансофічної освіти, педагог разом з тим підкреслював, що її зміст повинен бути представлений «так, щоб зрозуміли й

діти...» [2, 335]. Усі ці вимоги й були реалізовані ним у «Чуттєвому світі в малюнках». Як відзначав свого часу відомий історик педагогіки В. Я. Струминський, у запропонованій Я. А. Коменським програмі пансофічної освіти, «неважко впізнати ідею загальної освіти, яка отримала визнання у всій європейській школі нового часу [9, 75]».

Підручник Я. А. Коменського, який сам автор називав «енциклопедією видимого світу», починається зі статей про бога і світ. Наступні статті й малюнки присвячені: 3–11 – неживій природі, 12–17 – світу рослин, 18–34 – тваринному світу, а всі інші – людині, її походженню, будові тіла, віковим етапам життя, різним видам діяльності, моральним властивостям, стосункам людей у сім'ї, громаді, державі й церкві. Однак, оскільки світ – це не тільки матеріальний світ природи, але й світ людської культури, який складається з ідеальних сутностей, то у підручнику є й такі статті («душа людини», «живопис», «мудрість», «філософія», «релігія» та ін.), які у наочно-символічній формі виражають їх зміст. У змісті підручника представлені елементи багатьох тогочасних наук і галузей знань (фізики, астрономії, історії, економіки, політики, математики, граматики та ін.), тому цей підручник, використовуючи сучасну термінологію, цілком слушно можна назвати також одним з перших і одним з кращих *інтегрованих* підручників.

Побудова підручника спрямована на те, щоб послідовно розкрити перед учнями всеохоплюючу картину світу (яку сам Я. А. Коменський називав «драбиною світу» [2, 335]), в якій все поміж собою взаємопов'язане. При цьому він ставив завдання: «вибудувати цю драбину світу <...> так, щоб зрозуміли й діти... [2, 336]». Такий енциклопедичний підхід, який давав можливість об'єднувати в свідомості учнів знання про окремі частини світу і який, за словами А. А. Красновського, дав змогу чеському педагогу значно випередити своїх сучасників [7, 7], був спрямований проти вад схоластичної освіти, в якій панували уривчастість, клаптиковість і несистематичність пропонованих учням розрізнених знань, які з великими труднощами сприймалися учнями і втрачали свій виховний вплив. Водночас Я. А.

Коменський називав свій підручник «переддвер'ям школи інтелектуальної», бо, згідно з його принципом концентричного розташування навчального матеріалу, зміст освіти на різних її щаблях повинен залишатися одним і тим самим, розкриваючи світ та його будову і відрізняючись при цьому лише повнотою (обсягом) навчального матеріалу та формами його подання.

Знайомлячись зі змістом нашої початкової освіти, мимоволі спливає запитання: чому в ньому й досі переважають уривчасті й несистематизовані знання, які утруднюють навчання й виховання дітей і сповільнюють їхній розумовий розвиток. Невже наші педагоги й досі не оцінили геніальних відкриттів Я. А. Коменського і не навчилися їх використовувати?

Ще одне неоцінене досягнення підручника великого педагога полягає у тому, що в ньому було застосовано й розвинуто новий метод вивчення мов. При цьому вихідним пунктом стало сформульоване ще у «Великій дидактиці», а пізніше доповнене й розвинуте в інших його працях і реалізоване у створених раніше підручниках для вивчення мов положення: «Вивчення мов повинно йти паралельно з вивченням речей [1, 398]». Саме виконанню цієї вимоги й повинні були слугувати вміщені в підручнику малюнки. Утім, Я. А. Коменський не обмежувався тільки цим, а радив у «Передмові» показувати названі речі «не тільки на малюнках, а й в реальності». Якщо деякі речі, «про які згадується у цій книзі, не можуть бути представлені наочно, то було б дуже корисно представити їх дітям в реальності, – наприклад, кольори, запахи, які тут не можуть бути зображені чорнилами. Тому було б бажано, щоб у кожній хорошій школі зберігалися задалегідь заготовлені рідкісні і відсутні вдома речі, аби щоразу, коли про них треба говорити учням, вони водночас могли б бути їм надані [5, 28]».

Новаторство педагога виявилось і в тому, що він зреалізував у «Чуттєвому світі в малюнках» ідею паралельного вивчення мов (латинської, яка на той час була загальноприйнятою мовою науки й культури, та рідної), яка вперше була використана ним у «Відчинених дверях мов». «Як можна бачити у цьому виданні, – зазначав він, – уся книжка перекладена так, що

всюди (рідне) слово відповідає за місцезнаходженням слову (латинському). І нехай протягом усього часу буде одна й та ж книга, але викладена двома мовами, ніби то людина, вдягнена у подвійний одяг. Можна було б в кінці приєднати деякі спостереження й настанови, але лише в тому випадку, якщо латинський спосіб вираження відступає від рідного. Бо там, де немає ніяких відмінностей, немає ніякої потреби і в настанові [5, 27]».

За цим зразком створювалися підручники для вивчення рідної мови у багатьох країнах світу, а відкритий чеським педагогом метод паралельного вивчення мов застосовувався у підручниках за одночасного вивчення трьох, чотирьох і навіть п'яти мов.

На думку Я. А. Коменського, зміст і побудова його підручника слугуватимуть пробудженню цікавості й уваги дітей. «Я сподіваюся, – писав він, – що така книга, побудована на подібних засадах, принесе подальшу користь.

По-перше, *вона привабить до себе дітей*, так що вони у школі будуть вже бачити не муку для себе, а задоволення. Бо ж відомо, що діти (майже з самого немовлятства) люблять малюнки й охоче розглядають їх. А вигнати із садів мудрості все, що лякає, є справою вищою мірою корисною.

По-друге, ця книга слугуватиме *для збудження уваги дітей, для приковування її до предметів і все більшого та більшого загострення її*, що дуже важливо [5, 26]».

У «Передмові» до свого підручника Я. А. Коменський виклав також методичні поради батькам і вчителям з приводу того, як використовувати підручник, підкреслюючи, що таке використання має приносити дітям задоволення.

«I. Дайте їм її в руки, щоб вони бавилися, як вони самі захочуть, розглядуванням малюнків, щоб ці малюнки стали їм добре знайомі, навіть вдома, ще до посилання у школу.

II. Після цього неодноразово запитуйте їх (особливо вже в школі), який предмет зображений на тому чи іншому малюнку і як він називається. Нехай

діти не бачать нічого, чого б вони не могли назвати, і нехай вони нічого не називають, чого б не могли показати.

III. Названі ж речі покажіть дітям не тільки на малюнках, а й в реальності, наприклад, члени тіла, одяг, книги, будинки і предмети домашнього ужитку тощо.

IV. Дозвольте їм також змальовувати малюнки, якщо вони захочуть. Мало того, підбивайте їх до того, щоб вони цього захотіли. По-перше, це також загострить їхню увагу до речей. По-друге, вони стануть спостерігати взаємні пропорції між окремими частинами речей. Нарешті вони будуть розвивати цим спритність рук, що корисно у багатьох відношеннях [5, 28]».

Із цього уривку видно, що чеський педагог і через цей свій підручник прагнув зреалізувати вироблені ним раніше ідеї про розвиток у навчанні самостійності учнів, про необхідність включення у процес навчання різноманітних розвивальних вправ. Необхідно, вважав він, «щоб все робилося завдяки теорії, практиці і використанню, і водночас так, щоб кожен учень все вивчав сам, власними почуттями, пробував усе вимовляти і робити, і починав все використовувати. У своїх учнів я завжди розвиваю самостійність у спостереженні, у мові, на практиці й у використанні як єдину основу для досягнення міцних знань, доброчесності і, нарешті, блаженства [9, 178]».

У передмові до підручника автор наголошував також на доцільності використання у навчанні елементів гри, завдяки яким школа стала б не тільки більш привабливою для учнів, а й «школою або театром видимого світу [5, 28]». Останню з цих ідей Коменський майстерно реалізував у своїй праці «Школа-гра», давши в ній зразки драматизації навчального матеріалу із своїх підручників «Відчинені двері мов» і «Чуттєвий світ в малюнках».

Висновки. І сьогодні – більш як через 350 років після виходу в світ – підручник Яна Амоса Коменського «Чуттєвий світ в малюнках» не може не вражати майстерним поєднанням геніальної простоти, прозорості, доступності і водночас – надзвичайної глибини покладених в його основу

світоглядно-педагогічних ідей та його багатофункціональності. У цій одній невеликій книжечці було об'єднано і буквар, і підручник для початкового вивчення мов, і читанку, і посібник з малювання, і посібник для самонавчання, і навчальну книгу, яка в цікавій формі й систематично ознайомлювала дітей з елементами знань про природу, людину і суспільство, і методичний посібник для вчителя, і, крім того, мала також велике виховне та розвивальне значення. Враховуючи усе це, слід визнати, що й нині підручник видатного чеського мислителя-педагога залишається взірцем створення книг для початкового навчання.

Література

1. Коменский Я. А. Великая дидактика [Текст] / Я. А. Коменский // Избранные педагогические сочинения : В 2-х т. – Т. 1. – М. : Педагогика, 1982. – С. 242–476.
2. Коменский Я. А. Всеобщий совет об исправлении дел человеческих [Текст] / Я. А. Коменский. – Избр. пед. соч. – Т. 2. – М. : Педагогика, 1982. – С. 285–469.
3. Коменский Я. А. Лабиринт света и рай сердца [Текст] / Я. А. Коменский. – Избр. пед. соч. – Т. 1. – С. 74–193.
4. Коменский Я. А. Предвестник всеобщей мудрости [Текст] / Я. А. Коменский. – Избр. пед. соч. – Т. 1. – С. 477–527.
5. Коменский Ян Амос. Мир чувственных вещей в картинках или изображение и наименование всех важнейших предметов в мире и действий в жизни [Текст] / Ян Амос Коменский. – Изд. 2-е. – М. : Учпедгиз, 1957. – 352 с.
6. Комментарии [Текст] / Коменский Я. А. Избр. пед. соч. – Т. 2. – С. 478–559.
7. Красновский А. А. «Мир чувственных вещей в картинках» Яна Амоса Коменского [Текст] / А. А. Красновский // Коменский Я. А. Мир чувственных вещей в картинках. – С. 3–22.

8. Кратохвил, Милош В. Жизнь Яна Коменского [Текст] / Милош В. Кратохвил ; [пер. с чешского]. – М. : Просвещение, 1991. – 192 с.

9. Струминский В. Я. Гениальный предвестник педагогической науки в XVII в. славянский педагог – Я. А. Коменский [Текст] / В. Я. Струминский // Советская педагогика. – 1957. – № 7.

UA Стаття присвячена аналізу методичних особливостей підручника Яна Амоса Коменського «Чуттєвий світ в малюнках».

Ключові слова: пансофічна освіта, ілюстрації в підручнику, робота з навчальною книгою.

RU Статья посвящена анализу методических особенностей учебника Яна Амоса Коменского «Чувственный мир в картинках».

Ключевые слова: пансофическое образование, иллюстрации в учебнике, работа с учебной книгой.

EN This article is devoted to analysis of methodical peculiarities of the textbook of J. A. Komenskiy «Sensible world in pictures».

Key words: universal education, illustration in the textbook, work with the textbook.